

**TEHLÎLA NEHCU'L-ENAMA
MELA XELÎLÊ SÊRTÎ¹**
**(Molla Halil es-Si'irdi'nin Nehcu'l-Enam
Adlı Eserinin Tahlili)**
**(An Analyse for Mulla Khalil Sêrtian's
Nehcu'l -Enam In Terms)**

Nesim SÖNMEZ²

Kurte

Mela Xelîlê Sêrtî bi eslê xwe ji navçeya Hîzanê ya ku girêdayî bi Bedlîsê va ye. Lê ji bo ku çûye li bajarê Sêrtê bi cîh bûye bi vî bajarî hatiye naskirin. Ew kesayetek naskiriye û bi dehan berhemên wî yên îlmî hene û wî tesîrek mezin li ser medreseyên Kurdan kiriye. Ne tenê di warê dînî da berhem nivîsandine di warê edebî da jî xwedan berhemên qedirblind e. Berhemên wî ne tenê bi Erebi ne, bi zimanê Kurdî jî hene. Ji berhemên wî yên Kûrdî yek jî Nehcul'l-Enam e. Mela Xelîl ev berhema xwe bi awayekî menzûm û ji bona zarokên ku teze dest bi medresê dikin û ji bona gel nivîsandiye. Bi gelemperî mijarên wê mijarên seretayî ne û mijar bi awayekî herikbar hatine hûnandin. Di vê gotarê da jî aliyê şikil, ziman û naverokê va tehlîla berhema Mela Xelîlê Sêrtî ya bi navi Nehcul'l-Enamê hatiye kirin.

Peyvên Sereke: Mela Xelîlê Sêrtî, Nehcul'l-Enam, Medrese, Seyda, Helbest

-
- 1 Me ev gotara hanê li Zanîngeha Sêrtê di tarîxa 04-06.05.2018an da di Sempozyoma Navnetewî ya bi navê “*Uluslararası Molla Halil Es-Si'irdi Sempozyumu*” da li ser navê “*Ji Aliyê Ruxsarî û Ziman ve Tehlîla Nehcu'l-Enama Mela Xelîlê Sêrtî*” wek teblîx peşkeş kir. Em li ser vê teblîxê carek din berfirehtir xebitîn û me xist formata gotarê.
 - 2 Dr. Öğr. Üyesi Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü nesimsonmez@gmail.com

Özet

Molla Halil es-Sî'irdi, aslen Bitlis ilinin Hizan ilçesindedir. Gidip Siirt'e yerleştiği için daha çok bu il ile tanınmaktadır. Molla Halil, arkasında onlarca eser bırakan, bölgedeki medreseler üzerinde önemli tesiri olan ve tanınan bir şahsiyettir. O, sadece dinî sahada değil edebi sahada da değerli eserler telif eden bir âlimdir. Onun Arapça'nın yanında Kürtçe eserleri de bulunmaktadır. Kürtçe telif ettiği eserlerden birisi de Nehcu'l-Enam adlı eseridir. Molla Halil, medreseye yeni başlayan talebeler ve halk için bu eseri manzum olarak yazmıştır. Eserdeki konular ibtidai düzeyde olup akıcı bir dille anlatılmıştır. Bu makalede Molla Halil es-Sî'irdi'nin Nehcu'l-Enam adlı eseri dil, şekil ve içerik açısından ele alınıp tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Molla Halil es-Sî'irdi, Nehcul'l-Enam, Medrese, Seyda, Şiir

Abstract

Mulla Khalil Sêrtian, actually, is from Hizan, Bitlis. However, as he went to Sêrt and located there, he has ben known as one from here and that's why was called Mulla Khalil Sêrtian. He is a well-known mullah and wrote many books which have affected kurd madrasa and its education tradition. His studies are not only on religious issues but also on literary subjects, which are too valued products. His products are not only arabic, they also are kurdish that one of them is Nehcul'l-Enam which is in the poetic frame. Through this present, as possible as I can, I will discus this literary product in the terms of form and language.

Keywords: Mullah Khalil Sêrtian, Nehcul'l-Enam, Madrasa, Seyda, Poetry

Destpêk

Nehcu'l-Enama Mela Xelîlê Sêrtî berhemek menzûm e û bi têşeya mesnewiyê hatiye nivîsandin. Mesnewî peyvek Erebi ye û ji lêkera “şe-na” hatiye dariştin û tê wateya ducarîkirinê (el-Qamûsu'l-Muhît, 2008:225). Weke têgehek edebiyatê mesnewî hem navê teşeyeke nezmê ye, him jî navê cureyek ji berhemên klasîk e. Her malika mesnewiyê di nav xwe da bi qafiyê ye yanê bi şeklê aa / bb / cc...yê ye, wateya her malikê di navxwe da temam dibe lê hewceye ku di nav malikan da yekîtiya mijarê hebe. Hêjmarê malikan ji du beytan hetanî bi hezaran diçe yanê bêsinor e. Ji ber ku qafiyeya beytên mesnewiyan bi serê xwe ne, mirov dikare çîrokên dirêj bi vê teşeyê binivîsîne.

Mesnewî bi kêşê ‘erûzê û bi qalibên kurt têne nivîsandin û ji serî hetanî binî bi yek qalibek têne nivîsandin. Di navbera mesnewiyan da cih nayê dayîn teşeyên

weke xezel, qesîdeyan yanê mesnewî teşeyek bi serê xwe ye. Mijarên wî bi piranî dîn, tesewuf, destan, menqîbe, dîrok, îlîm, didaktik, 'eşq, şer, qehremanî û hwd. ne û ji beşên destpêk, mijara sereke û dawiyê yanê ji sê beşan pêk tên. Di beşa destpêkê da besmele, tehmîd, tewhîd, munaceat, ne't, mî'rac, mu'cizat, pesnê her çar xelîfan, medhê rêvebiran yan jî ya ku mesnewî jê ra hatiye diyarkirinê tê kirin û sedemê nivîsandina mesnewiyê cih digire. Di beşa mijara sereke da mijar bi awayekî berfireh tê hûnandin. Di beşa dawiyê da bi piranî di bin navê xatimeyê da dua, pesindayîn, navê berhemê, diroka nivîsandinê, ji kesên berhemê dixûnin xwestina duakirinê û agahiyên di derheqê kêşa 'erûzê ya ku berhem pê hatiye nivîsandin têne dayîn.

Mesnewî di edebiyata Farisan da derketiye û ji vir jî di nava edebiyata Ereb, Kurd û Tirkî da belav bûye. Bi teşeya mesnewiyê cara ewil di sedsala Xan da ji aliyê Fîrdwesî va (m. 1020) destana meşhûr ya Îraniyan bi navê Şehnameyê hatiye nivîsandin. Piştî Fîrdewsî, Nîzamê Gencewî (m. 1203), Ferîduddîn Ettar (m. 1230), Mewlana (m. 1273) û Se'diyê Şîrazî (m. 1291-94) di edebiyata Farisan da bi teşeya mesnewiyê berhem nivîsandine. Di edebiyata Tirkî da cara yekem bi teşeya mesnewiyê Yûsuf Has Hacîb (m. 1273) bi navê Kutatgû Bîlig berhemek nivîsandiye.

Di edebiyata Kurdî da cara ewil bi teşeya nezmê Ehmedê Xanê (1650-51-1707) berhemek bi navê Mem û Zînê di sala 1694-95an da nivîsandiye. Piştî Xanê di sedsala XVI-XVIIan da Melayê Bateyî bi teşeya mesnewiyê mewlûd nivîsandiye, Selîmê Hîzanî di sala 1759an da Yûsuf û Zuleyxa û Siwadî jî di sala 1870an da Leyla û Mecnûn bi terza mesnewiyê berhema xwe nivîsandine.

Ji bona lêkolînê pirtuka Ehmed Hîlmî el-Quxî ed-Diyarbekirî bi navê "Rehberê 'Ewam, Şerha Nehcu'l-Enamê" ya ku diroka nivîsandina wî di 26 Mard 1984 e û li Dîyarbekrê hatiye çapkirin weke bingeh hatiye girtin. Di nîşandana malikan da hejmara ku di pirtuka Ehmed Hîlmî el-Quxî ed-Diyarbekirî da derbas dibe hatiye dayîn û di nava kevanekê da malik bi herfa "M" yê hatiye nîşandan û pişt ra hejmara malikê hatiye dayîn û malik jî li gorî alfabe transkripsiyonê hatine nivîsandinê.

1. Ji Aliyê Ruxsarî va Tehlîla Nehcu'l-Enamê

1.1. Kêş (Wezn)

Kêş (wezn) ew pîvane ye ku di nezmê da tê bi kar anîn. Lê şert e ku nezm bi kîjan pîvanê destpê kiriyê bi wî jî were qedandin. Kêşa 'Erûzê, di çarçoveya edebiyata klasîk da ji rêbaza yeksanbûna rêzên kiteyên kurt û dirêj yan jî girtî û vekirî ra tê gotin. Binyada kêşa 'erûzê ji edebiyata Ereban di serdema Cahiliyê da derketiye û di dewra Emewîyan da Xelîlê Kurê Ehmed (m. 792) bi berhema xwe ya bi navê Kîtabu'l-'Erûzê bingeha wê daniye.

Piştî ku Kurd misilmantiyê qebûl dikin ew jî kêşa ‘erûzê bi kar tînin. Kurd, ji vê weznê ra him weke Ereban “erûz” dibêjin him jî “kêşnasi” û kêşsazî” dibêjin (Mesûd, 2017: 14-15).

Mela Xelîl, Nehcu’l-Enam bi kêşeya ‘Erûzê û bi qalibê muteqarêbê heştî meqsûr “**fe’ûlun / fe’ûlun / fe’ûlun / fe’ûl**” (3+3+3+2) nivîsandiye.

Tu guh dêr/e nuqç û/beyana/fesîh (M: 1/1)

+ --- --/ + --- - / + - - /+ ---

Fe’û lun/ Fe’û lun/Fe’ûlun/Fe’ûl

Ne cîsm û ne cewher ne nûr û ‘ered (M: 13/1)

+ ---- -/+ --- --/ + -- -/ + --

Fe’û lun / Fe’û lun / Fe’ûlun / Fe’ûl

Sêrtî, di bikaranîna kêşa ‘erûzê da sekeftî ye lê di hinek malikan da qusûrên helbestvaniya wî derdikevin pêşa ye.

1.1.1. Wesl

Wesl di ferhengê da tê maneya “gîhandina hev û yek kirin” ê (el-Qamûsu’l-Muhît, 2008: 1758). Weke têgehek ‘erûzê, tê wateya bi hev zeliqandina du peyvan yan jî bi hev ra xwendina wan. Herfên bêdeng bi alîkariya herfên bideng tene xwendin. Eger peyvek bi herfek bêdeng biqede û peyva piştî wî jî bi herfek bideng destpê bike herfa dawiyê ya bêdeng bi serê peyva ku pê ra tê zeliqandin û bi wî şiklî tê xwendin (Îpekten, 2013: 142). Wesl ji bo helbestvan weke qisûrek nayê qebûlkin. Mela Xelîl, di berhema xwe da gelek caran wesl bi kar aniyê. Bo nimûne, di malika jêrê da di tefîleya sisêyan da heceya yekê ji ber ku dirêj e herfa dawîya heceyê bi heceya duduyan va hatiye zeliqandin.

Teleffuz / eger qa / di rî pê / bikî (M: 7/2)

+ --- -- / + -- -/ + --- -- / + -

Fe’û lun/Fe’û lun/Fe’ûlun/Fe’ûl,

1.1.2. Îmale

Îmale di ferhengê da tê wateya “kişandin, dirêjkirin û badandina li alîkî” yê (el-Qamûsu’l-Muhît, 2008: 72). Weke têgehek ‘erûzê, ji bo ku li weznê bê dirêj xwendina heceyek kurt e (Herdî, 2009: 40-44). Bi kar anîna îmaleyê ji bo helbestvan qisûr tê qebûl kirin lê qisûrek sivik e. Sêrtî jî di helbestên xwe da îmale bi kar aniyê. Di malika jêrê da tefîleya sisêyan da heceya dawiyê kurt e ji bona ku li weznê were dirêj hatiye xwendin.

Ne ewwel / ne axir / ne **didde** / e wî (M: 11)

+ --- / + --- / + --- / + ---

Fe'û lun / Fe'û lun / Fe'ûlun / Fe'ûl

1.1.3. Zîhaf

Zîhaf di ferhengê da tê wateya “dûrxistina ji eslê wî û rêvaçûna bi zor û bi erde va kişandin” ê (el-Qamûsu'l-Muhît, 2008: 697-698). Weke têgehek ‘erûzê, ji bo ku li weznê bê kurt xwendina heceyek dirêj e (Herdî, 2009: 35-38). Hebûna zîhafê ji bo helbestvan qisûrek giran hatiye qebûlkin. Lewra heta ku ji destê helbestvan tê hewceye zîhafê bi kar neyne. Mela Xelîl di Nehcu'l-Enamê da gelek caran zîhaf bi kar anîye. Di van malikên jêrê da ew heceyên bold hatine nîşandan ji bona ku li weznê werine kurt hatine xwendin.

Ku îman / **û** îslam / **û** şewm û / şelat (M: 2/1)

+ --- / + --- / + ---- - / + ---

Fe'û lun / Fe'û lun / Fe'ûlun / Fe'ûl

Musulma / **nî** bî her / duwan na / bitin (M: 6/2)

+ --- / + --- / + ---- - / + ---

Fe'û lun / Fe'û lun / Fe'ûlun / Fe'ûl

1.2. Kêşa Xwemalî

Kêşa xwemalî li ser lihevkirina hêjmarên kiteyan ava dibe û zêdetir di edebiyata gelerî da hatiye bikaranîn. Mela Xelîl jî berhema xwe li gorî kêşa xwemalî û li gorê hejmara 11 heceyan bi awayekî serkeftî hûnandî ye.

‘Elamet ji bo saetê ra pur in (11 hece)

Bi kullî ji ferdan e bawer kirin (11 hece) (M: 76)

1.3. Serwa (Qafiye)

Di edebiyata klasîk da ji serwa ra deng û ji paşserwa ra jî bi awayekî sistematîk di dawîya malikan da ji dubarekirina dangan ra tê gotin. Bi erebî jî serwayê ra qafiye tê gotin. Weke têgeh serwa (qafiye) tê wateya di dawîya beytan da yan jî di cihê ku weke dawîya beytan tê qebûlkin da, dubarekirina dengên ku di navbera peyvên cihêwate da (Adak, 2013: 358-363). Di helbestê da ji hêrfên ku tene dubarekirin ra herfên “rewî”yê tê gotin. Hevbeşîya serwayê hewceye di koka peyvên da çêbe.

Nehcu'l-Enam li gorî teşeya mesnewiyê bi qafiyeyê hatiye nivîsandin û her malik di nav xwe da bi qafiye ye yanê bi şeklê aa / bb / cc... yê ye. Mela Xelîl di berhema xwe da sê celeb qafiye bikaraniye.

1.3.1. Serwaya Mucerrred

Serwaya Mucerrred ji dubarekirina herfa rewiye pêk tê, herfa rewiye bêhereke ye û berî wê jî herfek bi hereke tê. Di elîfbê ya latinî da herfa bideng berya herfa rewiye tê. Bo nimûne:

Heçî ku li ser wî ‘eqîdî ne**bit**

Ji ehlê fesadî û bîd’et dib**it** (M: 121)

1.3.2. Serwaya Murdef

Serwaya Murdef, di xwe da herfa “rîdf”ê dihewîne. Herfên rîdfê “elîf, waw û yê” ne. Ji van her sê hefan herfek bêhereke were û beriya herfa rewiye di serwayê da dubare bibe ev dibe serwaya murdef. Weke mînak:

Welî ehlê qîblê tu kafir me**zan**

Şerîhî ku kufre nebînî ji wa**n** (M: 122)

1.3.3. Serwaya Muqeyyed

Serwaya Muqeyyed, tê wateya dubarekirina herfên hemcîns ên ku bêhereke ne û beriya herfa rewiye tene. Weeke nimûne:

Qe şûlek ji wî ra hebî tu me**pirs**

Ger ta’etî jî bikî jê bit**irs** (M: 160)

Hunerên Edebî

Di Nehcu’l-Enamê da gelek cure ji hunerên edebî hatine bikaranîn. Ji wana hinekan yê xwarê ne.

1.3.4. Teşbîh (Şibandin)

Teşbîh, bi du tiştên ku di navbera wan de ji hin aliyên va şibandin hebe tê çêkirin. Ji wan her du tiştan ê lawaz ji hin aliyên (bedewî, zîrekî, fênekî, tiralî hwd.) va bi yê bihêz va tê şibandin.

Di şibandineke berfireh da çar unsûr hene. Ji wan unsûran Du heb unsûrên bingehîn in, dudu jî unsûrên alîkar in. Unsûrên “şibandî” (ên lawaz) û “pê şibandî” (ên bihêz) bingehîn, unsûrên “aliyê şibandinê” (ji aliyê wekandinê) û “daçeka şibandinê” (mîna, weke, hindî, tu dibêjî, qasî hwd.) jî yê alîkar in (Cîhanî, 2010: 45).

Ji fêkî tu burhê bide ê şêrîn

Ji bo **te dewa** in **wekî hingiv** in (M: 241)

Mela Xelîl di vê malike da derman ji aliyê şîrînahiyê va li hingiv şibandîye.

Di ‘ernê tu bîra xu bîne le’în

Sualê meke ji geyrî **Şahê Emîn** (M: 146)

Sêrtî di vir da teşbîha belîx bi kar anîye lewra di vê malikê da bi tenê şibandî û pê şibandî hatiye bi kar anîn.

1.3.5. Îstî'are

Îstî'are weke pênase tê wateya bi armaca şibandinê bi kar anîna bêjeyek di suna bêjeyekî din da. Ji bo ku îstî'are çêbe hewceye bêje di dewsa wateya xwe ya eslî da neyê bi kar anîn, nemumkûn be bêje di wateya xwe ya eslî da were bi kar anîn û hewceye armanca şibandinê jî hebe (Külekçi, 1999: 46).

Ji Rebbê xwe gufranê telbe bike

Bi tewbê tu paqij dibî her bike (M: 170)

Di vê malikê da tewbe di dewsa avê da hatiye bi kar anîn û di vir da nemumkûne ku tewbe di wateya xwe ya eslî da were bi kar anîn.

1.3.6. Tezat (Dijberî)

Di riste yan jî malikan de du bêjeyên ji aliyê wateyê va dijberî hevûdû bin ra tezat tê gotin. Dijberî hem di navbera wateyên eslî da dibe û him jî di navbera wateyên mecazî da dibe (Külekçi, 1999: 71).

Wucûda wî 'eyn e ji bo zatê wî

Ne **ewwel** ne **axir** diqêde e wî (M:11)

1.3.7. Îstîfham

Wateya wê pirsiyarkirin e. Di hunera îstîfhamê da mebest ne bersivgirtin e û jixwe helbestkar pirs ku di helbesta xwe da dike bersiva wê jî dizane. Di îstîfhamê da armanca helbestkar perçînkirina hest û wateyê ye.

Li kesba heramî **çira der didî**

Wedî'a Xwedê ne tu dayî' dikî (M: 196)

Helbetvan di vir da pirs ku dipirse bersiva wî dizane û dibe ji destê xwe bernede.

1.3.8. Tenasûb (Pêwendî)

Tenasûb, ji peyvên ku di navbera wan de ji hin aliyan va têkilî û pêwendî hebin tê çêkirin. Peyvên ku hatine nivîsîn an jî hatine gotin di bin babet û pêwendiyekê da tê civandin.

Ku **îman** û **Îslam** û **şewm** û **şelat**

Li ser malê daran e **hec** û **zekat** (M: 2)

1.3.9. Teşxîs

Teşxîs weke pinase ew e ku kesek taybetmendiyên mirovan û kesan bide tiştan û wan bi rewş û tîtalên mirovan bide nîşandanê û wek mirovan raber bike. Di ciwankariyê da teşxîs ji îstîareyê sûd wergirtiye. Weke mînak Mela Xelîl ev hunera hanê bi vî şeklî bikaraniye.

Di gel hindî **eşya fena dî bibin**

Ji bil zatê Reb paşê ‘ewde bibin (M: 96)

1.3.10. Nîda (Bangkirin)

Di zimanê Erebi da tê wateya bangkirinê. Nîda, nîşaneyê hestiyarbûna helbestkar e. Mela Xelîl gelek caran ev hunera bikaraniye.

Li ser te ji ferdan e **ey nûrî can**

Bizanî tu erkan û şertê divan (M: 3)

1.3.11. Telmîh

Di hunera telmîhê da, bi bikaranîna hin peyvan ra helbestkar bûyereke ku di rabirdûyê de hatiye jiyîn tîne bîra xwendevanan. Mijar; menqîbe, mucîzeyên pêxemberan, efsane, evînên navdar û hwd in (Dilçin, 2004: 461).

Ji Ke’ba munewwer Xudê leylekê

Bire Mescîdu’l-Eqşa ew lehzekê (M: 44)

1.3.12. Îqtîbas

1.3.12.1. Îqtîbsên ji Ayetan

Peyva îqtîbasê peyvek Erebi ye û ji lêkera “qe-be-se” yê hatiye û tê wateya ji wergirtina tişteki ji tişteki yan jî girtina kozekî agir (el-Qamûsu’l-Muhît, 2008: 1281). Di edebiyatê da tê wateya helbestvanek yan jî nivîskarek bi armanca ku wateya gotina xwe xurttir û xweşiktir bike hildana ayetan û hedîsan bi tevahî yan jî hinek perçeyên wan.

Mela Xelîl jî di rêça kevneşopiya helbestvanên klasîk da çûye û bi armanca wateya helbestên xwe xurt bike û wan bixemilîne gelek caran ji ayetan îqtîbas wergitiye. Weke nimûne di malika jêrê da di risteya yekemîn da ji Sûreyê Îxlas (112/2-4) û di risteya duymîn da ji Sûreyê Furqan (25/58) îqtîbas hatiye wergirtin.

Ne ewlad û zewcet ne bab û ne da

Ne hemkûf û mewt û zewala Xuda (M: 14)

1.3.12.2. Îqtîbasên ji Hedîsan

Sêrtî di helbestên xwe da hinek hedîsên Hz. Pêxember (s.x.l.) weke îqtîbas girtine. Armanca wî ewe ku helbestên xwe bi hedîsan bi xemlîne û uslûba xwe xweşiktir bike.

Di Qurana Pîroz da hinek navên xwedê derbas dibin lê hêjmara nod û nehan nayê gotin. Ev hejmara di hedêseke Hz. Pêxember da ewha derbasdibe: “*Nod û neh navên Xwedê hene, kî vana bijmêre diçe cennete.*” (Buxarî, Şurût: 18; Muslîm, Zîkr: 5-6; Tîrmîzî, Deawat: 82; Ahmed b. Hanbel, Musned: II/258). Mela Xelîl di malika jêrê da ji vê hedîsê îqtîbas wergirtiye:

Tu navan tu bê şer‘ê lê dame ne

Ji nehwêd û neh navî wî zêde ne (M: 24)

Di derheqê her çar xelîfan da Hz. Pêxember evha dibêje: “*Din ava ummeta min da xelîfetî 30 salî berdewam dike û pişt ra serdema seltenetê destpê dike.*” (Îbnî Henbel, Musned: XXXVI/256; Tîrmîzî, Fîten: 48; Ebû Dawûd; Sunnet: 8). Mela Xelîl jî di van malikên jêrê da behsa vê mijarê dike û ji vê hedîsa jorê jî îqtîbas werdigre.

Ebûbekr e efðeltirî ummetê

Di kufre neborandî yek sa‘etê (M: 56)

Li pey ve ‘Umerê ku nav daî ye

Bi Farûqê ‘Usman li paşê wî ye (M: 57)

Li dû wî ‘Elî şahibî zu’l-Fîqar

Avananin sîh sal xîlafet biwar

1.3.13. Tekrîr

Di tekrîrê da, ji bo ku wate were şidandin di nivîsek pexşanî yan jî helbestkî da dubarekirin heman peyv an jî peyv an e. Weke mînak Mela Xelîl weha bikaraniye:

Îbrahîm Mûsa û Îsa û **Nûh**

Bi tertîb efðeltirin paşê **Nûh** (M: 52)

1.3.14. Asonans

Asonans hunera dangan e. Ev huner bi rêya tîpên bideng tê duristkirin, heman deng di nav risteyê de sê-çar caran xwe dubare dike û hevdengiyek saz dike.

Ji bo te Xudê çêkirin ev nimêj

Ew in yê nehêlin bibî tu qirêj (M: 244)

1.3.15. Alîterasyon

Alîterasyon jî weke Asonansê hunera dengan e. Li ev huner bi rêya tîpên bêdeng tê duristkirin, heman deng di nav risteyê de sê-çar caran xwe dubare dike û hevdengiyek saz dike.

Bi nanê tu destê xwe paqij meke
Bi kêrê û destek tenê ker meke (M: 235)

2. Zimanê Mela Xelîl Sêrtî

2.1. Taybetmendiyên Devoka Botan û Badinan

Zimanê Mela Xelîl, zimanek vekirî û zelal e. Her çiqaş zimanek e klasîk bi kar anîbe jî peyvên ku şixulandine wateya wan hêsan e. Yanê weke zimanê Melayê Cizîrî giran nîne û mîna zimmê Feqiyê Teyran e.

Mirov dema Nehcu'l-Enamê di ber çavan ra derbasdike dibîne ku tesîra devoka Botan û Hekariyê bi awayekî eşkere xwe nişan dide. Her çiqaş Mela Xelîl li Bidlîsê hatibe dinê jî wî nivê emrê xwe li Sêrtê borandiye û ev yeka jî li ser zimanê wî tesîrek mezin çêkiriye.

Taybetmendiyên devoka Botan û Hekariyê yên herî berbiçav van agahiyên jêrin û Mela Xelîl jî ew teybetmendî di berhema xwe da bikaraniye.

• Di devoka Botan û Hekariyê da herfa “t” yê dikeve dawîya lêkeran. Weke nimûne: **bibit**, **dibit**, **nabit**, **diket**, **naket**, **divêt**, **bivêt**, **navêt** û hwd.

Welakîn qe yek bi yekî **nabitin**
Musulmanî bê herduwan **nabitin** (M: 6)

Eşer ku li fî'lê muretteb **dibit**
Bi îcad û fî'la wî peyda **dibit** (M: 78)

Dişîtin we bi fî'l peyda **bikit**
Ku bi çav û koranî bîna **bikit** (M: 79)

• Di devoka Botan û Hekariyê da peyva “şol” bi wateya hal, hereket rewş, fî'l û ‘emel tê bi kar anîn.

Murîd e ji bo xeyr û şerran **welî**
Rîda wî tunîne bi **şola** nelê (M: 19)

• Di devoka Botan û Hekariyê da navê “Xwedê/Xweda” bi formata Xudê/Xuda tê gotin. Sêrtî jî bi vî şîklî gotiçe:

Ji Ke'ba Munewwer **Xudê** leylekî
Bire mescîdu'l-Eqşa ew lehzekî (M: 44)

Muhemmed resûlê **Xuda** ye hinar
Ji bo îns û cinn û melek pîşîwar (M: 33)

• Di devoka Botan û Hekariyê da bi taybetî peyva “digel” û “nik” tê bikaranîn.

Di Quranê bîstin **digel** heştê dî

Kutub şed temamin **digel** çare dî (M: 67)

Bi hindî resûlan îmanê tu bîn

Tefađul ji bo wan li **nik** xwe nebin (M: 50)

• Di devoka Botan û Hekariyê da qertafên weke “key, dey, ey” têne dawiya lêkeran. Weke nimûne:

Dê rađî nebî tu bi kufra kesî

Li Îslam muhîbbanê **lezkey** besî (M: 123)

E wê cîfeê tu neşî terk **bidey**

Wekî van e weşfê biçe **derbidey** (M: 179)

2.2. Bikaranîna Biwêjan (Îdyoman)

Ew kesê/a ku di helbest û nivîsên xwe da biwêjan bi kar tîne hewceye ji aliyê ziman va gelek serkeftî û pispor be. Sêrtî jî di berhema xwe da gelek biwêj bi awayekî serkeftî bikaraniye. Ev yeka jî nişan dide ku Mela Xelîl di warê zimanê Kurdî da gelek serkeftiye.

Me’anî ji bo wî ev in **guh bidê**

Tu me’bûdî bî’l-heq tuyî ji bil Xudê (M: 10)

Ji nesla qureyş e ji **tuxmê ‘ereb**

Nubûwwet di sala çîlî dayê reb (M: 37)

Dirêjket şiratê li der agir î

Weđî’ ket şehînê li dû vê purê (M: 99)

2.3. Unsûrên Erebi û Farisî

Edebiyata Kurdî ya klasîk gelek zêde di bin bandora ‘Erebî û Farisî da maye. Mirov dema Nehcu’l-Enamê di ber çavan ra derbas dike dibîne kû di asta yekemîn da di bin tesîra ‘Erebî da û di asta asta duyemîn da jî di bin bandora Farisî da maye.

2.3.1. Tesîra ‘Erebî

Di berhemê da peyvên ‘erebî gelek zêde ne. Bi peyvên ‘Erebî gelek caran terkêbên Kurdî hatine çêkirin û hevokên Kurdî bi peyvên ‘Erebî hatine çêkirin. Bo nimûne:

Nuṭq, beyan, fesîh, ferz, eynan, melîh (M: 1); mewt, zewal (M: 15), ḥurûf, luġet, hadîs, ḥekîm (M: 22), ġeybet, meth, zem (M: 137) û hwd.

Tu guhdêr e **nuṭq** û **beyana fesîh**

Ji bo **ferz** û **'eynan** e merdê **melîh** (M: 1)

Mela Xelîl, di berhema xwe da gelek caran terkîbên Kurdî bi peyvên 'Erebî çêkirine. Weke nimûne:

Tu guhdêr e nuṭq û **beyana feşîh**

Ji bo ferz û 'eynan e merdê melîh (M: 1)

Di vê malika jêrê da bi peyvên 'Erebî hevokek Kurdî hatiye çêkirin.

Zuhûrbûna Mehdî xurûca Deccal

Dî nazil bî Îsa ji bo zî' d-ḍelal (M: 87)

2.3.2. Tesîra Farisî

Di berhemê da tesîra zimanê Farisî gelek zêde tune ye, lê dema mirov bi awayekî hûngulî vedikole dibîne ku hinek peyvên Farisî jî hene. Bo nimûne:

Tu guhdêr e nuṭq û beyana fesîh

Ji bo ferz û 'eynan e **merdê** melîh (M: 1)

Tu bêşukrî **manendê** heywan mexu

We bêmulheza wî tu tiştekek mexu (M: 220)

3. Navê Nehcu'l-Enamê û Sedema Nivîsandina Wî

Navê berhemê bi 'Erebî ye, peyvya "nehc"ê radera lêkera "ne-he-ce" yê ye û tê wateya rêva çûyîn, rê şopandin û zelalkirina tişteki (el-Qamûsu'l-Muhît, 2008: 12656), "enam" jî tê wateya benî adem û gel (el-Qamûsu'l-Muhît, 2008: 79). Weke bi Kurdî mirov dikare bibêje "*Rêya gel an jî rêya 'amê*". Muellîf di malika jêrê da ewha dibêje:

E wî navê lê danî **Nehcu'l-Enam**

Welakî ku pê muntefî' bin 'ewam (M: 262)

Sedmê telîfa berhemê Mela Xelîl di dawîya berhema xwe da evha dibêje:

Heçî ku me gotî bi dil guh bidê

E we her rêya te emanê medê (M: 258)

Kelamek selîse bi cih ḍabt bike

E we î werî te xaric dike (M: 259)

Xelîlê ku ev țerz bîda'et nebû

Welê ew bi fermana exê xwe bû³ (M: 260)

Du sê lefz gotin ji bo zarowan

Ku xwe pê vedin ew ji herba ziyan (M: 261)

Weke ji van malikên jorê jî tê fêmkirin ku di fikra Muelîf da nivîsandina berhemek bi vî rengî tunebûye. Lê li ser daxwaza birayê xwe ji bo gel û zarokan nivîsandiye.

4. Naveroka Nehcu'l-Enamê

Berhem, li gorî nusxeyên cur be cur 271-273 malik e û ji du beşên serek û ji bîst û du binbeşan pêk tê. Beşa yekemîn di derbarê 'eqîda Îslamê da ye û ya duduyan jî di derbarê exlaq da ye yanê ji nesîhetan pêk tê. Her beş bi serê xwe hatiye bi nav kirin.

4.1. Beşa Yekemîn

Beşa yekemîn behsa 'eqaîda Îslamê ye û ji van binbeşan pêk tê:

4.1.1. Behsa Ferzên 'Eynî

Muellîf di bin vê serenavê da li ser têgehên Îsamê sekiniye û li ser her pênc sertên Îslamê yanê kelmeyê şehadet, rojî, nimêj, hec û zekat sekiniye. Bala bawermendan kişandiye ser təkiliya di navbera Îman û Îslamê da. Li gorî wî îman û îslam bê hev nabin (el-Qoxî, 1984: 2).

4.1.2. Behsa Sifatên Selbîye

Di vê beşe da behsa hebuna Xwedê Teala û zatê wî û behsa wan sifatên ku di Xwedê Teala da tune ne weha dike.

Ewwel, axir, did, weke wî, cih, dem, mani', mu'în, cihet, cîsm, cewher, nûr, 'eređ, reng, mîqdar, şîkl, nexweşî, xwedan zarok, xwedan jin, dê, bav, hemkûf, mirin û zewal.

Sêrtî di dawiya vê beşê da dibêje ku ew nasên ku wateya wan baş nayê zanîn hewceye werine şîrovekirin (el-Qoxî, 1984: 6-7).

3 Ev malika di nusxeyek din da "Welê ew bi fermana **Mîrê** xwe bû" derbasdibe, ev nusxe di destê malbata Mela Xelîl da ye.

4.1.3. Behsa Heft Sifetên Qedîm

Di bin vê serenavê da li gorî mezhebê Eşe'ri behsa heft sifetên Xwedê Teala yên ezeli têne kirin. Sêrtî dibêje ev sifatan ne 'eyn in ne xeyr in, ne jî wek ê me ne û wana evha rêz dike: Heyat, îlîm semî', beşer, îrade, qudret û kelim. Paşê jî behsa afirandina ziman, herfan û piştî nazilkirina Qurana Pîroz ji holê rabûna hukmê kitêbên din dike.

4.1.4. Behsa Melaîketan

Di vê behsê da Mela Xelîl dibêje hejmara melaîketan nayê zanîn, her dem meşxûlî bi îbadetanin, hinek ji wan xwediyê wezifeyên taybetin û nêrtî mê tî ya wan jî tune ye. Paşê behsa her çar 'enasirên ku melek û îns û cin jê hatine afirandin dike.

4.1.5. Behsa Rîsaletê

Sêrtî, di vê mijarê da bi gelemperî behsa pêxembertiya Hz. Muhemmed (s.x.l.) û piştî hatina wî betalbûna hukmê dînên berya wî hatine dike û navê bavê wî û dayîka wî, cihê ji dayîkbûn û wefata wî û agahiyên di derheqê qebîla wî da û hinek agahiyên din dide.

4.1.6. Behsa Şemalê Hz. Muhemmed (s.x.l.)

Mela Xelîl, di bin vê serenavê da pesnê bejn û bala Hz. Pêxember dide û dibêje ji aliyê ditinê va ji wî ra şev û roj, pêşî û paşî yek e.

4.1.7. Behsa Mîracê

Di vê behsê da bi kurtasî behsa bûyera Mîracê û ew bûyerên ku di wê şevê da bûne tê kirin.

4.1.8. Behsa Dîtina Xwedê Teala

Sêrtî, di berhemê da bi sê malikan behsa vê mijarê dike û dibêje di dunyayê da bi tenê Hz. Pêxember, Xwedê Teala dîtîye û mu'min jî di axretê da dikarin cemala wî raste rast bibinin.

4.1.9. Behsa Efşeliyetê

Mela, di vê mijarê da behsa pêxemberan dike, dibêje bêcudahî ferz e ku bawerî bi giştikan were anîn û dibêje ji aliyê fezîletê da di navbera wan da ferq heye, rêza wan nişan dide û li pêy wan jî melaîketan rêz dike.

4.1.10. Behsa Hêjmara Pêxemberan

Di vê mijarê da Seyda dibêje hêjmara nebiyan 124 e, ya resûlan jî 313 e ne, di Qurana Pîroz da navê 28 pêxemberan derbas dibe, 4 kitêb û 100 suhuf hatine nazilkirin û hinek agahiyên din dide.

4.1.11. Behsa Tesîra Dua

Bi kurtasî di sê beytan da behsa girîngya dua û tesîrî wî dike, behsa Hz. Xizir û Hz. Îlyas dike û di derbarê wan da agahiyan dide.

4.1.12. Behsa Wezîfedarkirina Serokê Dewletê

Mela Xelîl, ev behsa gelek kurt girtiye û bi du malikan behs kiriye, dibêje jî bo parastina dîn û mezlûman şert e ku serokek were wezîfedarkirin û welew zordariyê jî bike li dijî derketina wî haram e.

4.1.13. Behsa Cuz'î Îxtiyarî ye

Mela Xelîl di bin vê serenavê da dikeve mijara kelimê û dibêje Xwedê Teala aferînerê fî'lan e û tercihkirina wan fî'lan jî bi destê mirovan e. Û bala mirovan dikişîne ku eger rehmeta Xwedê Teala nebe tu kesek nikara bi îbadetên xwe biçe bihiştê û dibêje neheceye mirov hêviya xwe ji rehma Xwedê Teala bibire.

4.1.14. Behsa 'Elametên Qiyametê

Di bin vê serenavê da Mela dibêje ku 'elametên qiyametê gelek zeden e, ferz e mirov bi wan baweriya xwe bîne û wana ewha rêz dike: Dîtina Mehdî, derketina Deccal, hatina Hz. Îsa ji asîmanan, hukum kirina wî û wefata wî, Ye'cûc û Me'cûc, derketina rojê ji aliyê rojava da, girtina derê tewbê û jiberkirina hedîsa Deccal.

4.1.15. Behsa Pirsên Qebrê û Qiyametê

Di vê mijarê da bi kurtasî behsa 'ezab û pirsên qebrê, heşir, hesab, pira siratê, terazû, piştî dayîna hesabê belavbûn, ava kewserê, cenet, cehennem nezer û sihrê tê kirin.

4.1.16. Behsa Îmaman

Sêrtî di vê mijarê da behsa her çar îmamên fiqhê û her du îmamên 'eqaidê dike û dibêje jî xeynî wana 72 mezhebên baweriyê hene û ew nerastin lê ji wan ra kafir gotin fikrek nedurust e.

4.2. Beşa Duduyan

Beşa duduyan beşa tesewuf, exlaq û nesîhetan e û ji van binbeşan pêk tê:

4.2.1. Nexweşiyên Dil

Nivîskar di vê mijarê da di navbera malikên 128-132an da behsa nexweşiyên dil dike û dibêje ev nexweşiyana dibin sedema kirina gunehan. Ew nexweşî jî ev in: Hîrs, hesed, kîbr, ‘ucb (bi xwe qayîl bûn), rîya, zêde hezkirina ji dewlemendiyê û luksê, teasuba mezheban, xezeb (hêrsa zêde), tematî, temah (çavbirçîtî), hezkirina ji xwarina zêde, şehwet û zenna xerab.

Nivîskar di navbera malikên 133-138an da nexweşiyên ziman jî evha rêz dike: Axaftina zêde, axaftina vala, gengeşiya vala û beredayî, xeberdana nejdil, dijûnkarî, axaftina neexlaqî, le‘net anîn, tinaz kirin, betalkirina sira xelkê, biderwan sondxwarin, nesekinandina li ser soza xwe, durûtî, xeyb kirin, meth kirin, rexne kirin, gotin gerinî, zêde pirs pirs kirin, bersivdayina nezanî û nezanîna xeberdana bi xeletî.

Mela Xelîl dermanê van nexweşiyên nişan dide û dibêje eger hûn zêde zêde ji Xwedê ra zikir bikin hûnê ji van nexweşiyên xelas bibin. Ji aliyê din va ji bona her nexweşiyekî jî di navbera malikên 140-190î da dermanek me‘newî nişan dide.

4.2.2. Behsa Perwerdehiya di Rêya Xwedê da

Muellîf di vê behsa kurt da qala zanêstên ku hîn bûna wan pêwîst e dike û wan evha rêz dike: Hedîs, tefsîr, fiqih, ‘ilmê dermanê dil (‘ilmê tesewufê), serf, nehî û qiraet.

Sêrtî huşyarî dide û dibêje van ‘ilman ji bona rîza Xwedê Teala bixûnin û hîn bikin, ne ji bona menfaeta dunyayê.

4.2.3. Behsa Heft E‘zayan

Mela Xelîl, di serê vê mijarê da dibêje Xwedê Teala heft e‘za dane we û hûn dikarin wan weke mertal bikar bînin û xwe ji agirê cehenemê biparêzin. Ji ber ku di roja Qiyametê da ev her heft e‘za dibin şahidê gunehên we. Mela wan her heft e‘zan û wezîfeyên wan ewha rêz dike:

Çav: Ji bona mêzekirin û ogit girtinê ye û ne ji bona mêzekirina tiştên heram e.

Guh: Ji bona guhdarîkirina Quran, hedîs û axaftinên xweş e ne ji bona guhdarkirina tiştên nebaş û guneh e.

Ziman: Ji bona xwendia Quran, hedîs, zikr û axaftinên xweş e ne ji bona gotnên derew e.

Zik: Wezîfa zik xwedîkirina bedenê ye û hewceye ew ji bona kirina îbadetan quwet bide ne ji bona kirina gunehan.

E'zayê Zayendê: Feydeya vê e'zayê bi hev şabûna mêr û jinê ye, ji bo çêkirina zarokan e û şukrê wî jî durketina ji zinayê ye û ji bo vê tiştê hewceye çav û dil xwe biparêz e.

Dest û Pê: Ji bo qezenckirina riza Xwedê Teala bi kêrî gelek tiştan tên û hewceye bi destan tiştên nebaş neyên nivîsandin û bi lingan jî neyê çûyînî cem zaliman.

Dil: Dil serokê e'zayan e, hewceye paqij be û bi rêya manewî were derman-
kirin.

4.2.4. Behsa Adabên Xwarinê

Di bin vê serenavê da muelîf dibêje Xwedê Teala gelek xwarinên bi lezet dane mirovan û hewceye ew jî şukur bikin û ji bona kirina îbadetê bixwin û vexwin. Berya xwarinê û piştî wî hewceye dest werine şuştin, xwarin helal be, xwarin neyê hîlbijartin, bi besmele dest bi xwarinê bê kirin, germa germ neyê xwarin, di dawiyê da hemd kirin ji Xwedê Teala ra, serî nederêjkirina navenda firaqa xwarinê, bi çopên piçûk xwarin û bi awayekî baş cûtin, nemêzekirina li çopên hevalan, dest nepaqijkirin bi nan, bi kêrê yan jî bi destekî nekerîkirina nan û hwd.

4.2.5. Behsa Lixwekirina Cil û Kincan

Ev beş ji du malikan pêk tê û nivîskar dibêje lixwekirina kincan ne ji bona quretî û kibrê ye, ji bona îbadet kirine ye.

4.2.6. Behsa Adabên Nimêjê

Ev behsa hanê mijara dawiyêye û tê da ferzbûyîna nimêjê, kirina nimêjê di dema wî da, di nava nimêjê da sekinandina hem bi hêvî û hem jî bi tirs, bi cemaet nimêj kirin, piştî nimêjê dua kirin û hwd.

5. Encam

Mela Xelîlê Sêrtî, di medreseyên Kurdan da him bi dersdayîna xwe him jî bi berhemên xwe tesîrek mezin çêkiriye. Yek ji wan berhemên wî jî Nehcu'l-Enam e. Berhem bi zimanê Kurdî û bi şiklê nezmê hatiye nivîsandin.

Armanca nivîsandina berhemê perwerdehiya zarokan û gel e. Mirov dikare bibêje muelîf bi awayekî serkeftî gihîştîye armanca xwe. Her çiqas hinek mijar weke mijarên kelimê asta wan di jor ra be jî feqîyan û gel sudek bi qîmet jê girtine û hîna jî digrin.

Mijarên berhemê bi piranî eqaîdin, ji aliye baweriyê va fikrên mezhebê Îmamê Eş'erî û ji aliye fiqhê va jî fikrên mezhebê Îmamê Şafîî weke bingeş hatiye girtin. Ji

aliyê sihetê va dibe ku hinek pirsgirêk hebîn û karê çareserkirina wan pirsgirêkan jî dikeve ser milê îlahîyatnasan û hewceye ji aliyê wan va werine zelalkirin.

Berhem ji aliyê şikil va bi terza mesnewiyê hatiye hûnandin û rê û rêbazên mesnewiyê di xwe da dihewîne. Her malik bi serê xwe bi qafiye ye û berhem bi kêşeya xwemalî va û bi 11 heceyan hatiye nivîsandin. Berhem bi kêşa ‘erûzê va jî hatiye nivîsandin, nivîskar di kêşa ‘erûzê da gelek çaran ji bo çareserkirina pirsgirêkên ‘erûzê zihaf, îmale û wesl bikar aniyê. Ji bo ku berhem xweşikîr bibê û were xemlandin gelek hunerên edebî bikar aniyê û ji ayet û hedîsan jî îqtîbas girtiye.

Ji aliyê ziman va jî nivîskar serkeftiye, zimanek zelal û herikbar bikar aniyê. Her çiqas peyvên ‘erebî di berhemê da zêdebin jî peyvên wateya wan dijwar û zor tete têgihîştin nînin.

Mela Xelîl, zêde di bin bandora Ehmedê Xanî û berhema wî ya binavê ‘Eqîda Îmanê da maye. Lewra hin hevokên Xanî û yên wî wekhevin û hinekê wan jî dişibihin hev.

Ji aliyê dînî va hewceye bi awayekî akademîk xebat li ser were kirin. Eger ev xebata were kirin dê xwendevan û gel zêdetir jê sud werbigirin.

Çavkanî

ADAK, Abdurrahman, “Mela Xelîlê Sêrtî: Helbesvanê bi Mexlesa “Şewqî” û Helbestên Wî Yên Kurdî (Kurmancî)”, *Mukaddime*, Sayî: 1, 2010.

_____, (2013), *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, Weş. Nûbihar, Çapa 1em, İstanbul.

BİNGÖL, Abdulkadir (2012), *Molla Halil es-Siirdî ve el-Kafiyetu'l-Kubra Adlı Eseri*, (Têza Mastirê ya Neçapakirî), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.

CÎHANÎ, Perwîz (2010), *Mem û Zîn*, Weş. Nûbihar, Çapa 1ê, İstanbul.

Coşkun, İbrahim (2007), “Molla Halil es-Siirdî'nin Kelamî Görüşleri”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir.

ÇİÇEK, Halil (2007), “Molla Halil b. Hüseyin b. Halid el-Ömerî”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İzmir.

DİLÇİN, Cem (2004), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Weş. TDK, Çapa 1ê, Ankara.

DOSKÎ, Tehsin İbrahim, *Mela Xelîlê Sêrtî û Şî'rên Wî Yên Kurdî û 'Erebî*, Weşanên Êketiya Zanayên İslamî, Duhok-1, Bêdîrok.

GERDÎ, 'Ezîz (2014), *Kêşnasiyî Kurdî*, Kitapxaneî Aram, Çapa 1em, Hewlêr.

- GÖZETEN, İbrahim (2015), *Mela Xelîlê Sêrtî ve Nehcu'l-Enam Adlı Eseri (Metin ve İnceleme, (Têza Mastirê ya Neçapakirî), Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muş.*
- HERDÎ, Ehmed (2009), *Erûz le Şî'rê Kurdî da, Çapa 1em, Silêmanî.*
- İPEKTEN, Haluk (2013), *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz, Dergâh Yayınları, Çapa 16an, İstanbul.*
- KARAKAYA, Nejdet (2006), *Bir Dilci Olarak Molla Halil es-Siirdi, (Têza Mastirê ya Neçapakirî), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.*
- KAYA, Zeynelabidin (1988), *Nehcu'l-Enama Mela Xelîlê Sêrtî, Weşanxana Kurdistan, Stockholm.*
- KAZAN, Faruk (2013), *Molla Halil'in Bilgi ve Varlık Anlayışı (Te'sisu'l-Kavaid Çerçevesinde), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.*
- KÜLEKÇİ, Numan (1999), *Açıklamalar ve Örneklerle Edebi Sanatlar, Weşanên Akçağ, Çapa 2yan, Ankara.*
- MECDU'D-DÎN Muhemmed bî Ye'qûb el- Fîrûz Abadî (2008), *el-Qamûsu'l-Muhît, (Tahqîq, Enes b. Muhemmed eş-Şamî we Zekeriya Cabir Ehmed, Darul'l-Hedîs, Qahîre.*
- MEMDUHOĞLU, Adnan (2008), "Molla Halil es-Siirdi ve Usûlu'l-Fıkıh Adlı El-yazma Eseri", *İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyumu, Beyan Yayınları, İstanbul.*
- MESÛD Cemîl (2017), Reşîd, *Kêş û Serwa di Hozana Kurdî da, Dezgehê Nalbend, Duhok.*
- ÖNCÜ, Mustafa (2013), *Basiretu'l-Kulûb fi Kelami 'Allami'l-Ğuyûb Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi, (Têza Doxtorayê ya Neçapakirî), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.*
- PAKİŞ, Ömer (2007), "Doğu Medrese Geleneği ve Molla Halil es-Siirdi", *Uluslararası Siirt Sempozyumu, İzmir.*
- _____ (2003), "Molla Halil es-Siirdi", *Diyanet İslam Ansiklopedis (DİA), XXX, İstanbul.*
- _____ (1996), *Molla Halil es-Siirdi ve Tefsirciliği, (Têza Mastirê ya Neçapakirî), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.*
- el-QUXÎ, Ehmed Hilmî, ed-Diyarbakirî (1984), *Rehberê 'Ewam, Şerha Nehcu'l-Enamê, Çap. 1ê, Diyarbakır.*
- ÜNALAN, Abdülkerim (2007), "Molla Halil es-Siirdi'nin Fıkhi Yönü", *Uluslararası Siirt Sempozyumu, İzmir.*
- YALAR, Mehmet (2007), "Siirdi'ye Ait Nehcu'l-Enam Adlı Eserin Biçim ve İçerik Yönünden Tahlili", *Uluslararası Siirt Sempozyumu, İzmir.*
- ZİNAR, Zeynelabidîn (1991), *Nimûne ji Gencineya Çanda Qedexkirî, Çapa Pêşî, Stockholm.*